

*Prehľadová práca***K otázke osobnosti: základné konštrukcie, metodológia, dynamická štruktúra osobnosti**

J. Kafka, M. Kovaničová, E. Pálová

The question of personality: basic concepts, methodology, dynamic structure of personality**Súhrn**

V práci podávame základné koncepty osobnosti podľa uznávaných psychologických škôl: 1. psychodynamické teórie, 2. humanistické teórie vychádzajúce z celku človeka, 3. faktorovo-rysovú teóriu a niekoľko poznámok o typológii, 4. osobnosť v behaviorizme. Zdôrazňujeme význam metodológie pre skúmanie osobnosti. Krátko, zatiaľ bez podrobnejšej argumentácie, uvádzame možnosť chápať osobnosť ako rozvíjajúcu sa dynamickú štruktúru človeka (lit. 23).

Kľúčové slová: základné konštrukcie osobnosti, metodológia, dynamická štruktúra osobnosti

Summary

We describe the basic concepts of personality as presented by leading psychological schools: 1) we mention psychodynamic theories, 2) humanistic theories based on the holistic principle of the man, 3) factor analysis and trait approach to the theory of personality, as well as few notes on typology, and finally 4) personality in behaviorism. We stress the importance of methodology in the analysis of personality. Shortly, until now without detailed arguments, we propose the possibility to see the personality as a developing dynamic structure of the man (Ref. 23).

Key words: basic concepts of personality, methodology, dynamic structure of personality

Základné konštrukcie v teórii osobnosti

Po analýze vedomia (Kafka, 2003) nasleduje prirodzene analýza osobnosti nielen preto, že vedomie sa zvyčajne v psychológii študuje v rámci osobnosti, ale najmä preto, že ako vedomie, tak aj osobnosť sa môžu považovať za dva podsystémy integrácie individuality ako celku, integrity.

V súčasnom pohľade na problematiku teórie osobnosti možno odlišiť viacero koncepčných prístupov: psychodynamický (psychoanalytický), behaviorálny, typologický, humanistický, rysový a biologický. Napriek značnej odlišnosti svojich teoretických východísk nejde o vzájomne sa vylučujúce

prístupy, skôr ide o rôzne uhly pohľadu na jednu a tú istú otázku, a teda v oblasti tvorby teórií vládne značná tolerancia s vedomím, že nemáme jednotný teoretický rámec na riešenie všetkých problémov, ktoré sa v tejto oblasti vynárajú. Z pohľadu teórie i praxe sú to nasledovné okruhy:

- a) štruktúra osobnosti (t.j. pravidelnosť v prežívaní a prejavoch, ide tu poznanie stabilných prvkov v duševnej výbave jedinca a vzťahov, ktoré medzi nimi existujú),
- b) dynamika osobnosti (t.j. spôsob adaptácie na vonkajšie a vnútorné konflikty),
- c) vývin osobnosti,
- d) patológia osobnosti.

Psychiatrická klinika LF UPJŠ a FNsP, Košice

Adresa: Prof. MUDr. J. Kafka, DrSc., Psychiatrická klinika LF UPJŠ a FNsP, Trieda SNP 1, 040 11, Košice, Slovakia.

Lindzey a spol. (1997) uvádzajú aj toto členenie:

- I. zameranie na psychodynamické sily: klasická psychoanalýza, súčasná analytická psychológia (Jung), interpersonálna dynamika (Adler, Fromm),
- II. zameranie na prežívajúceho človeka (Rogers, Boss, Lewin),
- III. dôraz na trvalé charakteristiky: Personológia (Allport), konštitučné a genetické faktory (faktoroví analytici),
- IV. zameranie na učenie a prostredie: teória operačného podmienovania (Skinner), teória podnet–reakcia (Miller, Dollard), osobnosť ako sociálne učenie (Bandura).

Psychodynamické teórie osobnosti

Jednotiacim prvkom psychodynamických teórií osobnosti je predpoklad, že jadro osobnosti tvorí dynamický konflikt vznikajúci buď z rozporných vnútorných tendencií v jedincovi alebo z rozporu medzi prianiami/potrebnami jedinca a jeho vonkajším okolím. Jednotliví autori tohto prúdu dávajú tomuto dynamickému konfliktu rôzny obsah.

Vývojová línia psychodynamického myšlienkového prúdu v psychológii osobnosti sa začína dielom Sigmunda Freuda, tvorcu psychoanalýzy, ktorý obrátil pozornosť k nevedomiu ako určujúcemu činiteľovi duševného života človeka, pudovej (libidióznej) determinácii ľudského správania a vývinu osobnosti, ako aj ku konfliktu medzi pudovými silami a požiadavkami spoločnosti. Základ osobnosti sa formuje v ranom detstve a je daný tzv. fixáciou libida v jednotlivých vývinových obdobiach, ako aj konšteláciou obranných mechanizmov, ktoré jedinec používa na zvládnutie úzkosti. Freud považoval za najdôležitejšiu formu obrany potlačenie. Podrobnejšie sa touto otázkou zaoberala Freudova dcéra A. Freudová, ktorá opísala a dokumentovala ďalšie formy obrany.

Freud sa teóriou osobnosti zaoberal z klinického hľadiska a začal pracovať na výklade charakteru. Všimol si napríklad, že jestvuje určitá súvislosť medzi charakterom a análnou erotikou (1914), že také vlastnosti, ako šporovlivosť, poriadkumilovnosť a rezervovanosť vyjadrujú análnu erotiku. Píše: „Trvalé rysy charakteru sú buď nezmeneným pokračovaním pôvodných pudov, alebo ich sublimáciami alebo reaktívnymi výtvormi proti nim“ (cit. dielo, 98). Zdôrazňuje význam charakterovej analýzy, ktorá má napomôcť vytvoreniu čo najlepších podmienok pre funkcie ja. Za významné považuje najmä rané, traumatické zážitky.

Podrobnejšie sa otázkou osobnosti zaoberá C.G. Jung, pre ktorého je osobnosť vyjadrením integrity, persona pôsobí ako spojenie človeka a spoločnosti. Upozorňuje, že individuum sa zásadne odlišuje od kolektívu, a to napriek tomu, že tvorbu osobnosti umožňujú základné biologické, pudové sily. Prípúšťa aj národnú povahu, založenú nadosobne. Pri vzniku a rozvoji osobnosti rozlišuje individuum a individuálny proces, lebo iba ten vedie k uskutočneniu celostnosti. Ukazuje, že osobnosť nie je na začiatku nikdy tým, čím bude neskôršie, preto sa aj dá zmeniť. Nazdáva sa, že osobnosť sa skladá z dvoch častí, po prvé z vedomia a po druhé z rozsiahleho zázemia psyché. Osobnosť je mu najvyšším uskutočnením vrodenej osobitného svojrázu určitej živej bytosti.

Na Freudovu teóriu nadviazal rad pokračovateľov, ktorí sa snažia rozšíriť, prípadne modifikovať pôvodné Freudove myšlienky. Vo všeobecnosti možno povedať, že namiesto dôrazu na id a intrapsychické konflikty je v revíziách psychoanalýzy dôraz na ego a interpersonálne konflikty. Klasická psychoanalýza aj neskoršie psychodynamické prístupy sú previazané skôr na potreby psychoterapie. Z príspevkov, ktoré nachádzajú prienik do súčasných teórií štruktúry osobnosti, eventuálne jej patológie, považujeme za vhodné spomenúť charakterológiu Wilhelma Reicha, self-psychológiu Heinza Kohuta a teóriu vývinových psychosociálnych kríz Erika Eriksona.

Reich (1976) sa držal Freudovho pôvodného (neskôr opusteného) stanoviska, že neuróza je výsledkom zablokovania sexuálnej energie a tvrdil, že neurotické symptómy a deviantné charakterové rysy sú výsledkom blokovania normálneho orgazmu. Zastával názor, že sexuálna energia sa môže konvertovať do úzkosti a že nevybitá energia sa môže uvoľňovať aj ako sadizmus alebo agresia. U mnohých ľudí, habituálne interpersonálne správanie alebo charakterové rysy bránia voči impulzom id. Reich vo všeobecnosti akceptoval freudovskú dynamiku formovania charakteru, ale pridal opis interpersonálneho a fyzického správania špecifického pre ten-ktorý charakterový typ. Tieto aspekty charakterového správania považoval za súčasť charakterového „obrnienia“ osoby, ktorým sa jedinec bráni voči vonkajšiemu a vnútornému nebezpečenstvu. Toto „brnenie“ vytvára v Reichovom chápaní charakter, t.j. osobnosť.

E. Erikson obmedzuje význam pudových motívov pri utváraní ľudského správania sa. Podľa jeho názoru sú fyziologické tlaky na osobnosť vyvažované spoločenskými a kultúrnymi vplyvmi. Formovanie osobnosti vidí ako proces psychosociálneho vývinu, ktorý podľa neho prebieha zákonite ako prechod biodromálne koncipovanými štádiami. Tieto štádiá sú viazané na jednotlivé životné obdobia a predstavujú psychologickú krízu obsahujúcu konfliktné póly. Rast osobnosti nastáva vtedy, ak je konflikt obsiahnutý v kríze úspešne vyriešený (Atkinsonová a spol., 1995).

Základným elementom teórie H. Kohuta (Patton, 1982) je kohezívna psychologická štruktúra nazývaná „self“. V priebehu druhého roka života sa fragmentárne kognitívne prekurzory self konsolidujú do jadra, ktorého funkciou je udržať pre dieťa pocit kohézie v priestore a čase. Toto infantilné jadro označuje ako grandiózne self, pretože pre dieťa je prirodzené byť exhibicionistické vo svojej expresii a idealistické vo svojej túžbe splynúť s onnipotentným opatrovateľom. Len neskôr sa dieťa môže vzdať tejto narcistickej konštrukcie dejov okolo seba, teda vývinový princíp v Kohutovej teórii stavia na transformácii narcistického, nie rozkoš hľadajúceho sektora osobnosti.

Humanistické teórie osobnosti

Zástancovia humanistického prístupu zdôrazňujú filozofické hľadiská a vychádzajú z toho, že keďže subjektívne zážitky sú jedinečné, môžeme pochopiť osobnosť druhého iba tak, že sa snažíme vidieť svet jeho očami. Sú presvedčení, že sprá-

vane sa je určované jedinečným spôsobom, ktorým človek vidí a rozmýšľa o svete, druhých ľuďoch a sebe. Prívrženci humanistického prístupu majú aj silnú vieru v sebaurčenie a individuálny potenciál človeka a za podstatné považujú schopnosť človeka naplniť špecificky ľudské hodnoty.

Najvýznamnejšími autormi tohto myšlienkového prúdu sú Abraham Maslow a Carl Rogers.

Carl Rogers (1995) za základnú motivačnú silu považuje pranie človeka stať sa tým, čím v skutočnosti je. To znamená, že cieľom je naplniť vlastné možnosti a dosiahnuť svoj plný potenciál. Tento základný motív označil ako sebaaktualizácia. Možnosť dosiahnuť plnú sebaaktualizáciu blokuje „znetvorený“ self-koncept, ktorý človek získava vývinovo pri snahe dosiahnuť pozitívne posilnenie z okolia nadmernou konformitou, teda „znetvorením“ autentických pocitov a zážitkov. Rogers považuje podstatu človeka za dobrú, t.j. naše potreby a tendencie, s ktorými sa rodíme, sú dobré a je potrebné obnoviť sebaaktualizačný pud človeka a odstrániť inkongruencie v jeho správaní a prežívaní.

Abraham Maslow (Atkinsonová a spol., 1995) podobne ako C. Rogers vychádza z predpokladu, že človek má slobodnú voľbu určovať svoj vlastný život a že základnou motiváciou človeka je pranie dosiahnuť sebaaktualizáciu. Vzťah medzi biologickými a špecificky ľudskými potrebami vyjadruje vo svojej známej hierarchii hodnôt, kde predpokladá, že prv než môže dôjsť k naplneniu potrieb vyššieho rádu, musia byť naplnené potreby nižšie v hierarchii. Za základné považuje tzv. fundamentálne (základné) potreby t.j. potreby fyziologické a potreby bezpečia, potom v hierarchii nasleduje séria tzv. psychologických potrieb, t.j. potreba súdržnosti, lásky a kognitívne potreby. Na vrchole jeho pyramídy sa objavuje potreba sebaaktualizácie, ktorú chápe ako potrebu realizovať svoj vlastný jedinečný potenciál. Sebaaktualizovaný človek nachádza zmysel svojej existencie v uplatňovaní najlepších častí svojho ja v prospech celku. Pre Maslowa je primárnou jednotkou osobnosti osobnostný syndróm, čo je komplex špecifických znakov rozložený do piatich úrovní, pričom každá nižšia je obsiahnutá vo vyššej. Sú to nasledovné zložky:

1. bezpečie–nebezpečie,
2. moc, dominancia–submisivnosť,
3. predsudok–rovnosťárstvo,
4. farba pokožky–hlbšie ľudské charakteristiky,
5. rozdiely–podobnosti medzi ľuďmi.

Vytvára sa tak akási sieť vzájomne viazaných syndrémov, ktoré vytvárajú celok, ktorý potom nie je lineárny, ale zložitý a súčasne jednotne organizovaný.

Faktorovo-analytické (rysové) teórie osobnosti

Tvorcovia rysových teórií osobnosti predpokladajú, že každý človek dosahuje určitý stupeň na kontínuu viacerých osobnostných dimenzií. Okrem rysov, ktoré umožňujú porovnávať ľudí navzájom medzi sebou, existujú aj individuálne zvláštnosti dané tým, ako sa rysy navzájom ovplyvňujú a ako sú organizované. Metodologickým postupom tvorby tohto

typu teórií je tzv. lexikálna hypotéza, podľa ktorej sú rozdiely medzi ľuďmi fixované v jazyku a na základe faktorovania rozsiahlych súborov deskriptorov osobnostných charakteristík obsiahnutých v bežnom slovníku určujú základné rysy.

Jedným z najvplyvnejších tvorcov rysovej teórie je Gordon W. Allport.

Rozlišoval medzi všeobecnými rysmi, t.j. takými dimenziami osobnosti, v ktorých možno ľudí vzájomne porovnávať, a osobnými dispozíciami, ktoré sú jedinečným vzorcom alebo konfiguráciou rysov jednotlivca (Atkinsonová a spol., 1995). Princiipiálnym cieľom faktorovo-analytických štúdií je objavovať základné všeobecné rysy.

Spočiatku bol výskum štruktúry osobnosti založený na ratingu rysov. Už roku 1949 analyzoval D.W. Fiske 22 škál z pôvodných 35 Cattellových premenných a extrahoval päť faktorov – sebadôveru, sociálnu adaptabilitu, konformitu, emočnú kontrolu a intelekt (Osecká, 2000).

Najrozsiahlejšie faktorové štúdie osobnosti realizoval Raymond B. Cattell (1970), známy svojou 16-faktorovou teóriou primárnych a 4 sekundárnych faktorov osobnosti. Ním zistené faktory sú polárne a opisuje nasledovných 16 primárnych faktorov: A (sizotýmia vs. afektotýmia), B (nízka inteligencia vs. vyššia inteligencia), C (emočná instabilita vs. vyššia sila ega), E (submisivnosť vs. dominancia), F (desurgencia vs. surgencia), G (malá sila superega vs. sila superega), H (threctia vs. parmia), I (harria vs. premsia), L (alaxia vs. protenzia), M (praxernia vs. autia), N (naivita vs. sofistikovanosť), O (pokojná sebadôvera vs. sklon k pocitom viny), Q1 (konzervatívna povaha vs. radikalizmus), Q2 (závislosť od skupiny vs. sebestačnosť), Q3 (nízka integrácia selfsentimentu vs. veľká sila selfsentimentu), Q4 (nízka ergická tenzia vs. vysoká ergická tenzia). Štyri sekundárne faktory sú sýtené kombináciami hodnôt primárnych faktorov a Cattell ich označuje ako faktor extravenzie (invia vs. exvia), úzkosti (prispôsobenosť vs. úzkosť), pathemia/cortertia (trpná citovosť vs. čulá racionálnosť), nezávislosti (podriadenosť vs. nezávislosť).

Na úrovni koncepcie štruktúry osobnosti Cattell (1950) rozlišuje povrchové a pramenné rysy. Prvé sa prejavujú priamo v správaní a druhé sú zdrojmi, alebo príčinami pozorovateľných charakteristík správania. Z pohľadu iného kritéria oddeľuje konštitučné a prostredím utvárané rysy. Dôležitou zložkou jeho teórie je koncepcia dynamických rysov, ktoré chápe ako motivačné sily podnecujúce k činnosti. Tu odlišuje medzi ergom, ktorý sa týka prameňa postoja alebo záujmu, a citom, ktoré závisia od želaných objektov.

Druhým významným teoretikom využívajúcim faktorovo-analytickú metódu je Hans Eysenck (1968). Za základné a postačujúce považuje dva vzájomne nezávislé faktory Extraverziu: sociabilný, živý, aktívny, asertívny, vyhľadávajúci vzrušenie, bezstarostný, dominantný, dobrodružný a Neuroticizmus: úzkostný, depresívny, pocity viny, nízke sebahodnotenie, tenzia, iracionálnosť, plachosť, náladovosť, emocionálnosť. K týmto neskôr pridal faktor Psychoticizmu: agresívny, chladný, egocentrický, neosobný, impulzívny, antisociálny, neempatický, tvorivý, tvrdý. Možným interakciám

týchto dimenzií môže zodpovedať viacero čiastkových rysov. Jedným z najrozšírenejších štruktúrnych modelov osobnosti predstavuje tzv. model „veľká päťka (Big Five)“ rozšírený v pojmosloví P. Costu a R.R. McCraeho (1990). Títo autori na základe analýz predchádzajúcich autorov identifikovali 5 základných polárnych faktorov a ku každému 6 varianov (facety), a to Neuroticizmus: úzkosť, hnevľivá hostilita, depresia, centrovanie na seba, impulzivita, zraniteľnosť, Extraverzia: vrelosť, veselosť, asertivita, aktivita, vyhľadávanie vzrušenia a pozitívne emócie, Otvorenosť skúsenosti: fantázia, estetika, pocity, činnosti, idey, hodnoty, Prívetivosť: dôvera, priamosť, altruizmus, čestnosť, mäkkosť, súcitnosť a Svedomitosť: kompetencia, poriadnosť, povinnosti, výkonnosť, snaženie, svedomitosť. Aj keď na teoretickej úrovni prebiehajú diskusie o metodologických a lexikálnych aspektoch a sú navrhované iné faktorové modely, vo všeobecnosti sa 5-faktorový model osobnostných rysov akceptuje.

A. Tellegen a N.G. Waller (1987) predložili 7-faktorový model označovaný ako „Big seven“, ktorý je tvorený 5 faktormi obsahovo zodpovedajúcimi 5 faktorom z modelu „Veľkej päťky“, autori Tellegen a Waller ich nazvali pozitívna emocionalita, negatívna emocionalita, závislosť, prívetivosť a konvenčnosť. K týmto pridávajú dva hodnotiace faktory pozitívnej valencie a negatívnej valencie.

Ďalším z okruhu rysových teórií je model A.H. Bussa a R. Plomina (1975), ktorí sa zaoberali len tými rysmi, ktoré sa vzťahujú k temperamentu. Identifikovali 4 dimenzie – emocionalitu, aktivitu, sociabilitu a impulzivitu. V neskoršej revízii svojej teórie obmedzili počet dimenzií na 3 a za temperamentové dimenzie považovali iba emocionalitu definovanú ako úzkosť, aktivitu definovanú ako spontánny výdaj psychickej energie a sociabilitu definovanú ako preferenciu spoločnosti druhých ľudí pred samotou (Osecká, 2000).

Rysový prístup je metodológiou hodnotenia stálych vlastností osobnosti a je vhodný na tvorbu diagnostických nástrojov, menej produktívny je v oblasti skúmania dynamických procesov osobnosti.

Typológia v teóriách osobnosti

Typologický prístup v oblasti teórií osobnosti patrí k historicky najstarším. Snaha určiť prejavy správania, ktorými sa ľudia od seba líšia, sa dátuje od Hippokratovho opisu (4. stor. p.n.l.) 4 známych osobnostných typov: sangvinik, choleric, flegmatik a melancholik, daných prevahou jednej zo štyroch základných tekutín krvi, žlče, hlienu, a čiernej žlče. O niekoľko storočí neskôr I.P. Pavlov vysvetľuje tieto typové rozdiely vlastnosťami nervovej sústavy, t.j. sily vzruchu a útlmu a dynamickými charakteristikami nervovej činnosti. Spojitosť telesných charakteristík a typom temperamentu zaujímala aj W. Sheldona, ktorý opísal vzájomný vzťah medzi 3 typmi telesnej stavby a typmi temperamentu: tzv. endomorfný (mäkký, zaoblený) somatotyp má tzv. viscerotónny temperament (uvoľnenosť pohybu, zameranie na ľudí), mezomorfný (svalový, atletický) somatotyp má somatotónny temperament (energický, priebojný, odvážny) a ektomorfný (vysoký, chudý) somatotyp má cerebrálny tem-

perament (zdržanlivý, bojzlivý, introvertovaný). Podobne E. Kretschmer identifikoval 3 fyzické dimenzie zodpovedajúce 3 typom osobnosti a majú konštitučný základ: sú habitus pyknický, leptosómny a atletický, pridáva ešte štvrtý dysplastický vyhradený nevyhradeným typom. Pyknickému habitu zodpovedá cyklotýmna osobnosť, leptosómnemu habitu osobnosť schizotýmna a atletickému osobnosť vyrovnaná (Lindzey a spol., 1977).

Najmodernejšou z typológií hľadajúcich biologický korelát psychologických charakteristík v norme i v osobnostnej patológii je teória R.C. Cloningera (1993). Vytvoril neurobiologický model, ktorý vo svojej poslednej podobe používa štyri ortogonálne dimenzie temperamentu (teoreticky sú viazané na jednotlivé neurotransmitery):

1. behaviorálnu aktiváciu, t.j. vyhľadávanie nového – dopamín,
2. behaviorálnu inhibíciu, t.j. vyhýbanie sa ublíženiu – kyselina gamaamidomaslová, sérotonín,
3. sociálne väzby, t.j. závislosť od odmeny – noradrenalín, sérotonín,
4. posilnenie t.j. vytrvalosť – glutamát, sérotonín a tri dimenzie charakteru (sebariadenie, kooperatívnosť a sebatranscendenciu).

Aj kategorizovanie jedincov podľa psychologických charakteristík má dlhú tradíciu. Jeden z najstarších pokusov sa pripisuje Theofrastovi (372–278 p.n.l.), ktorý predpokladal, že existuje 30 osobnostných typov, ktoré prezentoval v charakterových portrétoch, ako napr. klamár, nemravník, lichotník, lakomec. V modernej dobe podobne pristupuje E. Spranger, ktorý uvádza šesť základných typov individuality jedinca, ktoré sú dané jeho hodnotovou orientáciou, a to človek teoretický, praktický, estetický, sociálny, mocenský a náboženský.

Teoreticky sofistikovanejším prístupom je prístup C.G. Junga, ktorý odlišuje u človeka zameranie psychologického života navonok (extraverzia) a zameranie dovnútra (introverzia). Ako základné uvádza štyri psychické funkcie: myslenie, cítenie, vnímavosť a intuícia. Tieto sa podľa neho uplatňujú v polohe extravertovanej i introvertovanej, z čoho mu vychádza osem osobnostných typov (Drapela, 1997).

Ako typologický možno hodnotiť aj prístup T. Millona (1996), ktorý okrem iného vytvoril aj klasifikáciu, ktorá vychádza z troch polárnych dimenzií, a to aktivita – pasivita, slasť – bolesť, subjekt – objekt. Druhou zložkou jeho teórie je miera závislosti, nezávislosti, ambivalencie a ľahostajnosti v osobnostnom štýle jedinca. Kombinovaním týchto charakteristík dostáva osem osobnostných typov vyjadrených typickým správaním sa. V extrémne tieto zodpovedajú jednotlivým kategóriám porúch osobnosti v súčasnom poňatí americkej psychiatrickej klasifikácie.

Behaviorizmus v teóriách osobnosti

Behaviorizmus vo svojej ranej podobe obmedzoval opis osobnosti na stabilné charakteristiky pozorovateľných prejavov správania. Podľa zakladateľa behaviorizmu J.B. Watsona

je osobnosť koncovým produktom systému našich návykov (Výrost, 2000), t.j. učenia. Rozvoj teórie učenia vedie od klasického podmienovania I.P. Pavlova k operačnému (inštrumentárnemu) podmienovaniu, opísanému pôvodne E.L. Thorndikeom a ďalej v rovine teoretickej rozpracovanému C.L. Hullom, J. Dollardom a N.E. Millerom. Okrem významného koncepčného príspevku sa za praktickú aplikáciu behavioristických teórií učenia zaslúžil B.F. Skinner, radikálny zástanca princípov operačného podmienovania ako determinantov ľudského správania.

Podľa Výrosta (2000) je prvým krokom komplexnejšieho behavioristického pohľadu na osobnosť práca A. Staatsa z roku 1975, ktorý svoju teóriu nazval sociálnym behaviorizmom. Vo vzťahu prostredie–správanie predpokladal existenciu reťazca interakcií, čo viedlo k aplikácii princípov behaviorizmu do takých „subjektívnych“ oblastí, ako sú postoje a sebaobraz.

V podobnom zmysle o formovaní osobnosti uvažuje aj A. Bandura (1977), keď hovorí o tzv. recipročnom determinizme. Správanie sa ľudského organizmu nie je len výsledkom mechanickej kombinácie vonkajších a vnútorných vplyvov. Hovorí o externálnych determinantoch správania (odmeny a tresty) a internálnych determinantoch (presvedčenia, myšlienky, očakávania). Všetko toto je súčasťou systému vplyvov pôsobiacich na správanie, pričom tieto sú vo vzájomnej interakcii. O osobnosti predpokladá, že je priesečníkom vrodenných elementov a naučených vzorcov správania, ktorá je podmienená vekom. V tejto súvislosti obohatil teóriu učenia o tzv. observačné učenie, pod ktorým chápe učenie sa komplexným vzorcom správania pozorovaním. Predkladá aj klasifikáciu ľudských schopností a predpokladá, že tieto sa vyvíjajú na základe špecifických skúseností jedinca. Uvádza schopnosť symbolizácie, myšlienkovú anticipáciu, zástupného učenia, sebaregulácie a sebareflexie.

J.B. Rotter (1982) vychádzal z predpokladu, že bez poznania základných kognitívnych premenných, ktorými podľa neho sú ľudské vnímanie, očakávania a hodnoty, nemožno vysvetliť a predikovať správanie sa. Svoju teóriu označuje ako teória osobnosti z pohľadu sociálneho učenia (social learning theory of personality). Základným východiskom teórie sociálneho učenia je, že základnou jednotkou výskumu pri štúdiu osobnosti je interakcia jedinca a jeho zmysluplného prostredia. Pod týmto chápe tú časť celého prostredia, ktoré pre jedinca zásluhou jeho skúseností osobitný význam alebo zmysel.

Takto sa k behaviorálnym fenoménom pripojili kognitívne premenné, čím sa rozšíril rámec javov, na ktoré bola teória aplikovateľná, a tak sa vytvoril predpoklad integrácie behaviorálnych a kognitívnych teórií osobnosti.

Možnosti hodnotenia štruktúry osobnosti

Experimentálna metóda

V experimente ide o zámerné vyvolanie určitých javov, kontrolované pozorovanie ich účinku na iné javy a kritické hodnotenie zistených výsledkov (Maršalová, 1990). Ďalšou zá-

sadnou požiadavkou je reprodukovateľnosť postupu. Maršalová (1990) rozlišuje laboratórny, simulačný, prirodzený (térenný), kvázixperiment a formujúci experiment.

Požiadavka presne kontrolovať premenné odlišuje experimentálnu metódu od iných postupov vedeckého skúmania. Experimentátor manipuluje s nezávislou premennou a hodnotí závislú premennú, ktorou je takmer vždy nejaká meroateľná psychologická charakteristika probanda.

V hodnotení experimentálnej metódy sa uvádza, že predstavuje nevyhnutný rámec možností na rozvíjanie a overovanie teoretických poznatkov, ako aj na zabezpečenie predpokladov aplikácie týchto poznatkov v praxi.

V súvislosti so skúmaním osobnosti vystupuje problém prierezového versus longitudinálneho skúmania. Prierezové postupy dávajú rýchlejšie a štatisticky elegantnejšie výsledky, postupy longitudinálne umožňujú rešpektovať faktory prirodzeného vývinu.

Faktorová analýza

Pod faktorovou analýzou rozumieme štatistickú viacdimenzionálnu techniku, ktorá umožňuje rozborom väčšieho počtu pozorovaných premenných dospieť k určeniu čo najjednoduchšej štruktúry dimenzií (faktorov). Faktorová analýza je systematicky využívaným postupom na výskum osobnosti človeka. V oblasti teórie sa predpokladá, že vlastnosti osobnosti sú relatívne stálymi črtami a cieľom je štatistickými postupmi určiť čo najjednoduchšiu štruktúru základných vlastností. Napriek presnosti postupu a rokom práce je stále nejednotnosť v tom, čo možno za základné dimenzie osobnosti považovať. Slabiny uplatnenia faktorových teórií osobnosti zhŕňa Břicháček (1978) nasledovne:

- neprihliada sa dostatočne na situačné vplyvy,
- všetky faktorové teórie sa opierajú o dotazníkové vyšetrenia, ktoré sú zaťažené množstvom chýb,
- chýbajú analýzy takých dimenzií osobnosti, ako je vek, životné skúsenosti, sociálne vplyvy, duševné poruchy,
- lingvistické komplikácie, keďže v dotazníkoch záleží na sémantike, môže byť rôzna interpretácia jednotlivých položiek alebo slov v položkách,
- aj samotná technika výpočtu faktorovej analýzy môže byť zdrojom chýb.

Podľa citovaného autora by faktorové skúšky osobnosti by mali tvoriť jeden z aspektov, ale nemali by byť výlučnou metodikou.

Pozorovanie

Považujeme ho za metódu, pri ktorej sa psychika ľudí skúma na základe ich vonkajších prejavov, prejavov správania a činnosti v prirodzených životných podmienkach bez toho, že by sa do týchto podmienok zásadne zasahovalo (Maršalová, 1990). Z hľadiska metodologického možno odlišiť tzv. štandardizované (štruktúrované) pozorovanie, keď sa postupuje selektívne podľa vopred určeného plánu a neštandardizované

pozorovanie. V klinickej praxi sa odlišuje orientačné pozorovanie, ktoré je mimovoľné a náhodné, pacient upúta sám nejakým svojím prejavom, ďalej pozorovanie sprievodné, ktoré už obsahuje prvky plánovitosti, pacienta pozorujeme počas určitej činnosti, vopred je známe, čomu budeme venovať pozornosť a ako to zaznamenáme. Iným variantom je zámerné pozorovanie, ktoré je už vedomým a plánovitým zaznamenávaním istých prejavov (Kondáš a spol., 1992). K prednostiam metódy pozorovania patrí:

- a) umožňuje brať do úvahy činitele životného prostredia v ich integrovanej pôsobnosti,
- b) výsledky pozorovania umožňujú zovšeobecňovať na podobné životné situácie viac ako výsledky laboratórneho výskumu,
- c) vytvára priestor na súčasné pozorovanie viacerých dejov a viacerých druhov správania,
- d) umožňuje zachytiť procesualny charakter dejov.

Hlavným problémom validity a reliability metódy pozorovania je prechod od vonkajšej stránky činnosti k vnútornému psychickému obsahu. Náročnosť narastá najmä pri posudzovaní osobnostných vlastností, psychických stavov, motivačných pohnutí. Validita môže zvýšiť využitie viacerých pozorovateľov toho istého javu. Predpokladom validného a reliabilného pozorovania je schopnosť presne a pozorne vnímať vlastné prejavy a prejavy iných ľudí, pričom je dôležitá usmernená koncentrácia pozornosti s relatívne širokou kapacitou na postrehnutie komplexných situácií bez príznakov únavy a zmenených citových stavov. Ďalej je to nezaujatosť a objektívnosť, schopnosť opísať javy tak, ako prebiehajú bez zbytočnej interpretácie, hodnotenia a predsudkov.

Rozhovor

Na rozdiel od pozorovania, ktoré zachytáva „zovňajšok“ osobnosti, prenikáme rozhovorom do vnútorného sveta osobnosti (Maršalová, 1990), teda obsahovej stránky psychiky. Obsahové zameranie rozhovoru sa rozlišuje podľa psychologických škôl a disciplín. Na základe spôsobu využitia výsledkov rozhovoru sa rozlišuje výskumný, diagnostický a psychotherapeutický rozhovor. Cieľom výskumného rozhovoru je zistiť fakty pri riešení určitého problému. Tento typ kladie zvýšené nároky na výstavbu stratégie, prípadne aj presnú formuláciu otázok a spôsob registrácie odpovedí. Diagnostický rozhovor sa uskutočňuje v individuálnom kontakte s pacientom. Opisujú sa dve funkcie rozhovoru:

- a) orientačná, keď zisťujeme symptómy a psychické obsahy,
- b) verifikačná, ak rozhovorom overujeme výsledky iných metód (napr. testových) (Kolaříková, 1958).

Diagnostický rozhovor sa môže zamerať anamnesticky (odlišuje sa rodinná a osobná anamnéza, aj autoanamnéza a heteroanamnéza). Opisuje sa aj špecializovaný diagnostický rozhovor, ktorý je zameraný na objasnenie určitých čiastkových problémov, napr. zistenie motivácie konkrétneho činu. Psychotherapeutický rozhovor slúži predovšetkým

na ovplyvňovanie osobnosti a na navodenie žiaducich zmien vo vnútornom svete osobnosti.

Testové metódy

A) Dotazníkové postupy

Dotazníkové prístupy na skúmanie psychiky sú vyhradenou formalizáciou rozhovorových metód. Psychodiagnostický dotazník je štandardizovaným postupom a musí sa preukázať jeho reliabilita, validita a senzibilita pre zisťovaný okruh psychologických charakteristík. Týmto otázkami konštrukcie dotazníkov (inventárov) sa zaoberá psychometrika. Východiská pri ich konštrukcii môžu byť rôzne. Konštrukcia dotazníka založená na teórii osobnosti predpokladá, že autor dotazníka vyvíja techniku na meranie vopred definovaných jednotiek osobnosti. Empirická stratégia vychádza z viacej približnej orientácie v oblasti správania a prežívania, pre poznanie ktorej chce autor vytvoriť nástroj. Inou možnosťou je faktorová analýza, ktorá sa používa zvyčajne na overenie platnosti určitých teoretických východísk. Pomocou faktorovej analýzy možno zlepšiť aj presnosť empiricky konštruovaných dotazníkov. Slabinou faktorovej stratégie je, že nie je schopná nájsť niečo nové, čo sa nenachádza vo vstupných údajoch (Smékal podľa Maršalová, 1990). Podľa Kondáša (1992) sa dotazníky môžu obsahovo týkať:

- a) výpovedí o skúsenostiach a faktoch známych o vyšetrovanej osobe,
- b) názorov na určité javy,
- c) postojov, hodnotovej orientácie,
- d) prežívania, citových odrazov určitých javov, konfliktov,
- e) niektorých motivačných faktorov a schém správania,
- f) vybraných symptomatologických prejavov.

Zo strany vyšetrovanej osoby práca s dotazníkom predpokladá schopnosť sebahodnotenia, analýzu vlastných zážitkov, ochotu spolupracovať a aspoň priemernú intelektovú a vzdelanostnú úroveň. Výhodou používania dotazníkových metód je rýchla a pomerne jednoduchá administrácia s možnosťou individuálnej a skupinovej administrácie, získavanie informácií o sebahodnotení a sebaobrazu, umožňujú kvalitatívnu i kompletnú kvantitatívnu analýzu. K obmedzeniam patrí istá schematizácia a simplifikácia získaných údajov, sú možné skreslenia v smere sociálnej žiaducosti.

B) Projektívne testy

Projektívne postupy využívajú analýzu materiálu projikovaného v málo štruktúrovanej podnetovej situácii. Tým prekonávajú problém zámerného možného skreslenia v smere sociálnej žiaducosti alebo agravácie. V súčasnosti sa považujú za cenný nástroj vytvárania hypotéz, ktoré je potrebné overiť ďalšími prostriedkami. Často sú kritizované pre značnú subjektívnosť interpretácie jednotlivých znakov, ale napriek tomu patria k najpoužívanejším nástrojom v klinickej praxi.

Autobiografia

Tento postup sa väčšinou realizuje ako neštandardizovaná požiadavka na opísanie priebehu vlastného života, podľa prípadne zadanej osnovy, ale dôraz sa kladie na subjektivitu štýlu a autorstva. Považujeme ju za vhodný postup hodnotenia individuality v zmysle idiografického prístupu k poznávaniu osobnosti. Z výskumného hľadiska je autobiografická metóda širokou svojho záberu vhodná pre výskumy sondážneho typu, pričom poskytuje veľké množstvo údajov od mnohých jednotlivcov a umožňuje intenzívnejšie plánovať výskumy.

Informácie od druhých osôb

Tieto informácie sú hodnotným príspevkom k poznaniu osobnosti, obyčajne sa získavajú formou rozhovoru, pričom tento rozhovor by mal spĺňať nasledovné požiadavky:

- a) objektivnosť,
- b) cielená všestrannosť,
- c) systematickosť.

Posúdenie druhými možno realizovať aj takými postupmi, ako je využívanie štruktúrovaných alebo semištruktúrovaných rozhovorov a najrôznejších posudzovacích škál. Diskutovaným problémom pri tomto type hodnotenia je možné skreslenie dané osobnostnými obmedzeniami a vzťahovými charakteristikami medzi posudzujúcim a posudzovaným.

Rodokmeň

Sledovanie genealogických línií môže byť ďalšou alternatívou poznávania stálosti alebo spôsobu modifikovania jednotlivých osobnostných črt v čase. Ako vedecký postup má dlhú tradíciu, z hľadiska metodologického je však zaťažený množstvom chýb. Je možné oživenie záujmu o túto sféru analýzy, hlavne v súvislosti s rozvojom neurobiologických koncepcií osobnosti.

K dynamickej štruktúre osobnosti

Zvyčajne sa opisuje nejednotne a dosť odlišne to, ako je osobnosť štruktúrovaná, a to nielen podľa toho, či sa do rámca osobnosti začleňuje aj vedomie, ktoré sa potom stáva jadrom tejto štruktúry, ale aj podľa toho, čo sa za osobnosť považuje. Z mnohých operatívnych definícií je užitočné uviesť tri nerovnako široké podľa rozsahu, čo považujeme za osobnosť.

- Stotožňujúce osobnosť a individuum, koncepcie široké, blýskavé a módné, ale nevhodné pre ďalší rozvoj.
- Koncepcie úzke chápu osobnosť iba ako psychologický konštrukt, ako vyjadrenie psychického celku, ku ktorému sa nerovnako prideluje aj vedomie.
- Stredné koncepcie chápu osobnosť ako priesečník psychosociálnych vzťahov, sú blízke širokej koncepcii, odlišujú sa iba v tom, že nekladú taký dôraz na biologické, hoci v poslednom čase sa objavujú aj neurosociálne, či biologickosociálne koncepcie.

Pre budúcnosť, hoci sa nechceme považovať za povolaných predpovedať, možno očakávať podrobné štúdium individuí, štúdium konkrétnych ľudí v rámci novej vedy o individualite človeka. Z individua a jeho vzťahov k druhým by mala vychádzať aj koncepcia, ktorú som označil ako stredne širokú.

V rámci štúdia individuálneho človeka sa však dajú študovať ako osobnosť, systém psychických osobitostí a základných trvalých znakov človeka, aj vedomie každého človeka, okrem toho aj psychické procesy.

V učebnici Kafku a spol. (1998) sa uvádzajú (a tohto rozdelenia sa pridrižujeme aj v tejto práci) dve základné osi osobnosti alebo podsystémy:

1. dynamickú štruktúru osobnosti alebo organizáciu, či integráciu viacerých subštruktúr a procesov individuality človeka v určitom časopriestore vyjadrujúca súčasnosť (synchronnosť), tú možno dekomponovať na vlastnosti (rozvinuté schopnosti), vrátane temperamentu, na dynamické motivačné procesy a na charakter, v ktorom sa vyjadruje svojráznosť každej osobnosti;
2. vývoj osobnosti od počatia po smrť vyjadrujúci úroveň osobnosti v priebehu celého života individuálneho človeka (teda časovosť, diachroniu). V tejto práci sa vývojom zaoberať nebudeme.

Toto rozlišovanie sa opiera o praktickú skúsenosť a pokúša sa chápať osobnosť ako dynamickú štruktúru a pri dekomponovaní umožňuje podrobnejšie posúdenie ako statických zložiek, tak aj zložitej dynamiky, ktorá je zatiaľ najmenej známa. Nejasné zostáva najmä to, čo patrí do okruhu vedomia (my ho opisujeme oddelene ako jednu stránku integrácie osobnosti) a čo do celku individuálneho človeka, do integrity, do bytia človeka. Je integrita človeka dotváraná dvoma subsystémami (vedomie, osobnosť) a k tomu telesným usposobením, alebo sú to iba konštrukty nedeliteľnej individuality človeka? Nech odpovieme akokoľvek, aj tak bude možné hovoriť o zložkách statických a dynamických. Odlíšime potom vlastnosti, vrátane ich rozvinutia, tiež temperament ako vlastnosť, z dynamického hľadiska zložitú motivačnú dynamiku a štruktúru, oblasť motívov, napokon charakter ako štruktúru vyjadrujúcu určitú svojráznosť osobnosti vo vzťahu k sebe, k druhým, k svetu.

Záver

Ak aj konštrukt osobnosti používame v psychiatrii stále, predsa len prekvapuje, aké rozličné teórie o osobnosti sú, ako sa opisuje a či sa vedomie považuje za súčasť osobnosti, alebo sa opisuje, ako sme to urobili aj my, osobitne.

Veríme, že naše poznámky o osobnosti podnietia aj ďalších, najmä na prehľadnejšie štúdium, najmä porúch osobnosti, a že upozornia aj na komplexnosť a zložitnosť toho, čo sa označuje ako osobnosť.

Literatúra

1. Atkinsonová R.L. a spol.: Psychologie. Praha, Victoria publishing 1995, 863 s.

2. **Bandura A.: Aggression:** A social learning analysis. Englewood Cliffs, Prentice Hall 1973.
3. **Buss A.H., Plomin R.:** A temperament theory of personality development. New York, Wiley 1975.
4. **Břicháček V.:** Úvod do psychologického škálování. Bratislava, Psychodiagnostika 1978, 321 s.
5. **Cattell R.B. (podľa Říšana P.):** Příručka k dotazníku 16 PF. Bratislava, Psychodiagnostické a didaktické testy 1975, 102 s.
6. **Cloninger R.C. a spol.:** A psychobiological model of temperament and character. Arch. gen. Psychiat., 50, 1993, s. 975–990.
7. **Costa P.T., Mc Crae R.R.:** Personality disorders and the Five factor model of personality. J. Personal. Disor., 4, 1990, s. 362–381.
8. **Drapela V.J.:** Přehled teorií osobnosti. Praha, Portál 1997, 175 s.
9. **Eysenck H.J.:** Příručka k Eysenckovmu osobnostnému dotazníku, Bratislava, Psychodiagnostické a didaktické testy 1979, s. 7–27.
10. **Lindzey G. a spol.:** Psychológia osobnosti – úvod do teorií osobnosti. Bratislava, SPN 1997, 510 s.
11. **Kafka J. a spol.:** Psychiatria. Martin, Osveta 1993.
12. **Kafka J.:** K otázke vedomia: III. Poruchy vedomia. Psychiatria, 10, 2003, č. 1, s. 19–25.
13. **Kolaříková O.:** Možnosti užití exploračního interviewu při diagnostice dětských deprivací. Čs. Psychol., 30, 1986, č. 2, s. 348–355.
14. **Kondáš O. a spol.:** Psychodiagnostika dospělých. Martin, Osveta 1992, s. 19–20.
15. **Maršalová L. a spol.:** Metodológia a metódy psychologického výskumu. Bratislava, SPN 1990, 424 s.
16. **Millon Th., Davis R.D.:** Disorders of personality. DSM-IV and beyond. New York, Wiley and sons 1996.
17. **Osecká L.:** Strukturální analýza osobnosti – koncepce osobnostních rysů. S. 69–84. In: Výrost, J., Ruisel, I. (Eds.): Kapitoly z psychologie osobnosti. Bratislava, Veda 2000.
18. **Patton M.J. a spol.:** Kohut's psychology of the Self: Theory and measure of counseling outcome. J. Counseling Psychol., 29, 1982, č. 3, s. 268–282.
19. **Rogers C.R.:** Ako byť sám sebou. Bratislava, Iris 1995.
20. **Rotter J.B.:** The development and application of social learning theory: Selected papers. New York, Praeger 1982.
21. **Smékal V.:** Metódy sebaopisovania, In: Maršalová, L. (Ed.): Metodológia a metódy psychologického výskumu. Bratislava, SPN 1990, s. 268–289.
22. **Tellegen A. a spol.:** Re-examining basic dimensions of natural language trait descriptors. 95th Annual Convention of APA, New York, 1987.
23. **Výrost J.:** Chápanie osobnosti z pohľadu teórie sociálneho učenia. S. 200–217. In: Výrost, J., Ruisel, I. (Eds.): Kapitoly z psychologie osobnosti. Bratislava, Veda 2000.

Do redakcie došlo 5.11.2003.